

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВІДРОДЖЕННЯ ІСЛАМУ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ (1991-2003 рр.)

Етнополітичний розвиток Криму на сучасному етапі відбувається на фоні етнічного ренесансу у цілому світі та швидкої політизації етнічності, в умовах загострення політичної боротьби в країні, активізації зовнішньополітичних чинників, посилення їх присутності та впливу у внутрішньополітичному житті країни, періодичного зростання сепаратистських настроїв у різних регіонах України, низького рівня етнополітичної культури значної частини населення. Проблема реінтеграції ісламу в етноконфесійне середовище Криму стає надзвичайно важливою у світлі необхідності збереження політичної стабільності, єдності та територіальної цілісності України.

Характеризуючи стан наукової розробки теми, слід насамперед констатувати, що досі немає жодної спеціальної праці монографічного характеру з даної проблеми. Найбільш ґрунтовно дослідженням процесу відродження ісламу в регіоні займаються вітчизняні науковці двох установ – Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ) та Таврійського університету (Сімферополь). Публікації Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України і, зокрема, центру проблем церкви і етноконфесійних досліджень (керівник – доктор філософських наук М.Рибачук) на базі відділу національних меншин (завідувач – доктор історичних наук М.Панчук) поглибили вивчення та аналіз проблем відродження мусульманської віри в Криму на сучасному етапі. Інститут має серйозні здобутки в осмисленні релігійної ситуації в державі та в Криму. Серед наукових праць, що вийшли друком протягом 90-х років і на початку ХХІ ст., необхідно згадати передусім: “Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку” [26], О.Рафальський “Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис” [38], “Релігія і політика в сучасній Україні: “Кесареве – кесарю, а Боже – Богу” [39], І.Курас “Етнополітика: історія і сучасність” [33], М.Рибачук, О.Уткін, М.Кирюшко “Національне відродження і релігія” [40], “Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О.Майборода, Р.Чілачова, Т.Пилюпенко та ін.” [42]. Відділом національних меншин готується до друку колективна монографія, присвячена етнополітичним процесам на Кримському півострові у ХХ та на початку ХХІ ст.

Невеликі за обсягом роботи російських і зарубіжних дослідників вирізняються певною політичною заангажованістю авторів. Протягом

90-х років дослідження мали переважно фрагментарний характер, і лише на початку XXI ст. розпочалася серйозна систематична робота над темою. Загалом, науковий доробок українських та зарубіжних учених з даної теми, досягнутий за роки незалежності України, можна кваліфікувати як початковий етап або фундамент для глибшої і докладнішої розробки цієї важливої та актуальної проблеми сьогодення. У цій статті ми ставили собі за мету показати всю багатоманітність проявів релігійного відродження мусульманського населення АРК, простежити вплив ісламського фактора на найважливіші тенденції розвитку етноконфесійної ситуації в регіоні впродовж 1991-2003 рр.

На фоні масової репатріації в АРК кримських татар, яка розгорнулася з кінця 80-х рр., процес “ісламського відродження” у Російській Федерації та інших державах СНД протікає дещо простіше, оскільки в Криму молода українська держава має справу не просто з відродженням, а з реінтеграцією ісламу в православне етноконфесійне середовище, яке вже майже сформувалося (на рубежі 80-90-х рр. тут абсолютно домінувало населення православної орієнтації, до того ж треба брати до уваги відомі антитатарські упередження).

З кінця 1980-х рр. масова репатріація кримських татар розгорнулася спочатку в степові, а згодом у гірські райони, на Південний берег Криму тощо. Загальна динаміка збільшення питомої ваги кримськотатарського населення в регіоні виглядає таким чином. Згідно з переписом 1989 р., кримські татари становили дуже невелику частку населення АРК – приблизно 1,2% (38365 чол.) [27, с. 14], уже в середині того ж року відсоток кримських татар зріс до 1,7% (44,2 тис. чол.) [5, с. 42], причому 5716 кримських татар розселилися в межах сусідньої Херсонської області. На липень 1991 р. кримські татари становили 4% (135 тис. чол.) [35, с. 520], станом на 1 січня 1992 р. – 4,9% (165, 7 тис. чол.) [22, с. 100], а на 1 січня 1993 р. – 9,6% (240 тис. чол.). На середину 1994 р. більше 10% усього кримськотатарського населення розселилося на півострові [47, с. 31]. На 1 січня 1995 р. у Криму було зареєстровано 250 тис. кримських татар [50]. На кінець травня 2001 р. вони склали вже біля 12% [49] населення Криму (2.024 млн. чол.). Їх чисельність, за даними останнього перепису (грудень 2001 р.), становила 243,4 тис. чол. [15, с. 3]. Отже, в порівнянні з 1989 р. кількість кримських татар у Криму збільшилась у 6,3 раза.

Умовно можна виділити три фази процесу реінтеграції ісламу у Криму. Перший етап початкової фази, який охоплює 1989-1992 рр., може бути визначений як фаза піднесення. На даному етапі формуються мусульманські релігійні общини, відновлюються старі та будуються нові

мечеті, створюються ісламські установи, ісламські політичні організації (Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), “Адалет” (“Справедливість”)). Уже в 1991 р. у Криму було утворено Кадіат (згодом – ДУМК) зі статусом мухтасібату, тобто канонічно самостійної адміністративної одиниці. ДУМК визнає над собою авторитет муфтія, підкоряється його розпорядженням. Першим муфтієм став Хаджі Сеїтджаліль-ефенді Ібрагімов [28, с.26]. На даному етапі виникли достатньо гострі протиріччя між головою Меджлісу М.Джемільовим та муфтієм Криму Ібрагімовим, оскільки останній був одночасно членом Меджлісу, і був зобов’язаний підпорядковувати релігійну діяльність кримських татар мусульманської общини національно-етнічним пріоритетам, сформульованим у “Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу”, яку затвердив II Курултай* у червні 1991 р. [24, с.16]. Амбіції муфтія та його занадто незалежна позиція щодо лідерів Меджлісу призвели в кінцевому підсумку до того, що в 1996 р. Сеїтджаліль був зміщений з поста під приводом від’їзду у Саудівську Аравію для продовження освіти [48].

Неправильно було б недооцінювати роль політики в мусульманському русі Криму. Уважно вивчаючи ситуацію, можна виявити досить широкий спектр різноманітних проявів політичної боротьби в релігійному житті, де іслам виступає як фактор етнічної мобілізації. В Криму це виявилось особливо чітко. Це стає зрозумілим, якщо пригадати тезу академіка В.В.Бартольда про те, що “...для народів, позбавлених політичної незалежності, релігія є єдино можливим виявом національної єдності” [37, с.70].

Намагання муфтія зайняти більш незалежну позицію по відношенню до Меджлісу, очевидно в силу відомої зацікавленості Києва в Меджлісі як допоміжному інструменті боротьби проти “російських сепаратистів” у Криму, не знайшло підтримки з боку центральної влади. В цей період формування ісламської громади ще не викликало в неї особливих побоювань. Перше з гострих зіткнень кримських татар із представниками місцевої адміністрації в с.Красний Рай відбулося 5-6 жовтня 1992 р. У березні 1993 р. у зв’язку з проведенням слідства у цій справі Меджліс визнав етнічний зміст конфлікту [31, с.47]. Усвідомлення загрози радикалізації ісламу в Криму виникло після цих подій та під впливом “ісламського досвіду” Чечні. Між тим, роль ісламу як потужного фактора етнічної мобілізації була своєчасно оцінена керівництвом Меджлісу [24, с.17]. Вже у вересні 1991 р., під час перебування в Криму групи громадських діячів та бізнесменів із Туреччини, М.Джемільов та

* Курултай – загальнонаціональний з’їзд і вищий орган національного самоврядування, обирається на 5 років

голова Товариства турецької інтелігенції Невзат Ялчінташ заклали символічний камінь у фундаменті мечеті Кебір – Джамі в Сімферополі. В лютому 1992 р. під час візиту в Туреччину М.Джемільов був обраний почесним членом Релігійного фонду ім. Хезрета Акшем Сейтдіна. Фонд зобов'язався побудувати релігійний центр у Бахчисараї, голова фонду ім. Азіза Махмуда Хюдагії Осман Тонбаш заявив про свій намір побудувати в Криму ряд релігійних об'єктів. 10-11 липня 1992 р. Ібрагімов обговорював із делегацією Ісламського банку розвитку (ІБР) питання надання допомоги кримським мусульманам. Восени 1992 р. М.Джемільов та Ібрагімов брали участь у роботі II Міжнародного мусульманського форуму, який прийняв резолюцію про необхідність надання допомоги мусульманам колишнього СРСР [32, с.8, 14]. Як наслідок активної зовнішньополітичної позиції та внутрішніх орієнтирів, питома вага мусульманських релігійних організацій в Криму почала швидко зростати. У 1990 р. було зафіксовано 4 мусульманські громади (12,37% загальної кількості релігійних громад на півострові) [30, с.60], в 1992 р. – 32 мусульманські організації (18,18%) [43, с.61], на кінець 1992 р. кількість мусульманських громад становила вже 44, причому в Євпаторії, Феодосії було по 3 мусульманські громади, в Сімферополі, Бахчисараї – по 2, в Севастополі, Керчі, Джанкої, Красноперекопську, Саках – по 1 громаді [6, с.2].

На першому етапі реінтеграції репатріантів достатньо добре проглядається деяка етнічна “автономність” кримськотатарських мусульман щодо ісламської громади України загалом. Це знайшло відображення у відомих протиріччях між ДУМК та Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ), в їх неспроможності домовитись про створення єдиного інтегрованого ісламського центру.

Повернувшись в АРК, кримські татари внесли певний дисонанс, доволі різко змінили конфесійну ситуацію. Активізація діяльності ісламського духовенства стала “викликом” для населення Криму. Однак реінтеграція ісламу в конфесійну структуру Криму протікала досить толерантно. В листопаді 1992 р. була створена Рада всіх релігійних конфесій Криму “Мир – дар Божий” з метою збереження та зміцнення національного та релігійного миру. Ініціювали її створення муфтії Криму та глава місцевої єпархії УПЦ Московського патріархату архієпископ Сімферопольський та Кримський Лазар разом із представниками інших конфесій [16, с.5].

В.Григор'янц вважає, що основною причиною цього дивовижного прояву “кримської толерантності” є етнічна “мозаїчність” загального процесу релігійного відродження [24, с.17]. Існують також думки, що

ісламський чинник у Криму найменше означає формування ісламського фундаменталізму. Для цього там немає ані соціального ґрунту, ані психологічної атмосфери, “іслам відроджувався на той час як культура і моральність” [46, с.4].

Другий етап початкової фази охоплює 1992-1995 рр. У цей період на тлі збройного супротиву ісламської опозиції в Таджикистані, накопичення релігійно-політичного потенціалу на Північному Кавказі йде кристалізація системи ісламської освіти, перебудова духовних управлінь, розширення та зміцнення зв'язків з іноземними ісламськими центрами, формування нової генерації ісламського духовенства, консолідація навколо мечетей стійких мусульманських громад [25, с.15]. Це стає особливо зрозумілим у контексті одного з висновків відомого сучасного дослідника Е.Сміта про те, що “поєднання часто неприхильних зовнішніх чинників та багатьох внутрішніх або “етно”-історії може посприяти кристалізації та увічненню етнічних ідеїтичностей” [41, с.35].

Станом на 1993 р. ДУМК зареєстрував біля 100 громад мусульман, діяло 30 мечетей, біля 20 будувалося. У 1995 р. мусульманам повернули мечеті в Євнаторії, Бахчисараї, Керчі та Феодосії [20, с.2]. На 1995 р. зареєстровано 136 мусульманських громад, порівняно з 1992 р. питома вага їх серед усіх релігійних громад півострова зросла на 8,15% (1992 р. – 18,18%, 1995 р. – 26,33%) [33, с.60-61].

Нагальною потребою того часу була відбудова освітніх центрів. Із 1994 р. у Сімферополі функціонує медресе, навчання в якій здійснюється на основі програм ліцеїв Туреччини, що готують імамів [23, с.28-29].

Детального розгляду потребує питання зв'язків Меджлісу і ДУМК з іноземними ісламськими організаціями. Найбільш міцні зв'язки були встановлені з ісламськими організаціями Туреччини. З 1993 р. налагоджені стосунки з Партією благоденства Туреччини та її головою П.Ербаканом, головою об'єднаного кримськотатарського Товариства культури та взаємодопомоги в Туреччині Ахметом Ісханом Кирилми, Релігійним фондом та Міністерством народної освіти, які допомогли своїми програмами підготовки імамів [23, с.28-29]. Також спостерігається розвиток “арабської орієнтації” в структурі зовнішніх зв'язків Меджлісу і ДУМК з іноземними ісламськими центрами, що, очевидно, продиктовано й об'єктивними фінансовими міркуваннями.

Програму “ісламізації” Криму та його населення відверто виклав М.Джемільов: “Для досягнення незалежності (йдеться про майбутню державно-політичну незалежність кримськотатарського народу. Ю.І.) потрібна гостра боротьба, якщо б росіяни, подібно кримським татарам повернулися на свою власну землю, це значно б полегшило завдання,

однак вони виховані в душі шовінізму... , тому дуже важливе зміцнення єдності на всіх напрямках” [17, с.3]. Подібного роду радикальні заяви лише загострюють проблему міжнаціональних відносин.

У цей самий час активізуються зв'язки Меджлісу з протурецькими релігійними організаціями в Європі. Так, у травні 1993 р. у Кельні М.Джемільов та С.Керімов зустрілися з генеральним секретарем ісламської організації “Міллі Герюш” Алі Юкселем, а наприкінці серпня – на початку вересня М.Джемільов взяв участь у конференції мусульман Європи в Давосі (Швейцарія). В резолюції конференції містився заклик до всіх мусульман світу надати допомогу та сприяння боротьбі кримських татар. На початку 1994 р. він брав участь у роботі конференції мусульман Європи в Базелі, де виступив із доповіддю з проблем кримських татар, зустрівся з Алі Юкселем, Н.Ербаконом, який допоміг організувати поїздку делегації Меджлісу в Саудівську Аравію [25, с.15].

Особливо сильно вплинула на підвищення рівня етнополітичної конфліктогенності та збереження стану міжетнічної напруги жорстка антиросійська позиція Меджлісу та ДУМК у зв'язку з конфліктом у Чечні. Так, 1 березня 1994 р. М.Джемільов прийняв муфтія Чечні. З цього часу підтримка повстанців Чечні здійснювалась під гаслами ісламської солідарності [25, с.15]. 26 серпня 1994 р. у Бахчисараї відкрився Курултай тюркської молоді. Він виступив із рішучою підтримкою Чечні проти Росії, Азербайджану проти Вірменії. Виступаючи на Курултаї, Р.Чубаров нагадав спільний тюркський девіз: “Єдність у мові, думках, справах”. “Керуючись цим девізом, – сказав Р.Чубаров, – ми доб'ємося розв'язання наших проблем у відродженні тюркського світу” [4, с.109]. 12 вересня у Сімферополі Меджліс організував масовий мітинг протесту кримських татар проти введення російських військ на територію Чечні. 3 грудня Партія Ісламського відродження звернулася “до всіх людей доброї волі” об'єднати зусилля для протидії російській агресії у Чечні і того ж дня перший загін кримськотатарських добровольців вирушив на Кавказ [46, с.8-9].

Друга фаза охоплює період 1995-1999 рр., її можна умовно визначити як “еволюційну”. Розвиток ісламського фактора характеризувався підйомом релігійно-політичної активності на фоні посилення ісламської опозиції Таджикистану, конфліктом ісламістів із владою в Узбекистані, виникненням ісламських політичних угруповань у Киргизстані, військовим протистоянням між Росією та Чечнею. Найбільш впливові ісламські політичні партії країн СНД відмежовуються від деструктивних сил, які стоять на позиціях націонал-сепаратизму та ісламського екстремізму. В Криму було взято курс на тотальну політизацію ісламу.

Під час візиту в Туреччину 14-17 березня 1995 р. М.Джемільов зустрівся з духовним лідером Туреччини Ф.Гюленом, з яким обговорював питання будівництва в Криму мечетей, шкіл та ліцеїв кримських татар. 29 вересня 1995 р. він прийняв делегацію Духовного управління Туреччини на чолі з Я.Устюком. У 1996 р. під час перебування муфтія Мустафаєва в Саудівській Аравії він підписав з ІБР протокол-намір про виділення 466 тис. дол. США на будівництво в Сімферополі ісламського центру, медресе, ісламської школи, бібліотеки [25, с.17]. В 1997 р. підписано протокол між Україною і Саудівською Аравією про перше організоване паломництво (хадж) мусульман України до святинь ісламу, більшість віруючих, які поїхали до Мекки, були з Криму.

24-27 липня 1998 р. у Криму представники Кувейту – доктор Адель Абдаллах аль-Фаллах, заступник міністра у справах релігій, голова Комітету мусульман Азії, та генеральний директор Міжнародної корпорації розвитку Ель Лаббан Саїд Ільдим разом із представниками ДУМК та Меджлісу брали участь в урочистому відкритті мечетей в с.Розлив, Строганівці та Родніковому, був підписаний протокол про наміри. 13 січня 1996 р. М.Джемільов виклав журналістам позицію Меджлісу щодо подій у Дагестані: “Не зважаючи на те, що кримськотатарський національний рух керувався іншими, ненасильницькими методами боротьби, ми не вважаємо дії чеченських братів бандитизмом. Це адекватна реакція на тероризм у Росії” [11, с.4].

24 березня 1998 р. відбулося блокування кримськими татарами залізничних шляхів у Сімферополі, а 27 березня М.Джемільов на пресконференції, торкаючись цього питання, заявив: “Відносно дзеленчання зброєю, концентрації збройних сил у Криму, цього психозу я хотів би сказати, що коли не вистачає свого розуму, то потрібно було б повчитися на помилках своїх сусідів” [18, с.6-7].

Спроби радикалізації та ісламізації національного руху кримських татар продовжувались і в подальшому. Так, ісламські та чеченські зелені знамена були характерними атрибутами традиційного масового мітингу 18 травня 1998 р., на якому був присутній представник президента Чечні Масуд Хумбаров. Потрібно наголосити на тому, що інформаційний фактор у цей час формує психологічні стереотипи середньостатистичного мешканця Криму, він є свого роду підтримкою радикальних політичних сил. Однак у цілому спроби насадити ідеї ваххабітського гатунку не мали успіху, оскільки наштовхнулися на несприйняття мусульманським духовенством. Про необхідність посилення контролю за друкованою релігійною літературою говорилося і в доповіді Нурі Мустафаєва та у виступі Р Чубарова на III Курултайі (грудень 1999 р.) [25, с.18].

У цей період відбулися певні позитивні зрушення на шляху порозуміння між релігійною структурою кримських татар та УПЦ Київського патріархагу. Символічно, що саме за ініціативи кримських татар у першій у Криму українській церкві було відправлено панахиду за генералом П.Григоренком [7, с.4].

За період 1995-1999 рр. відбулися конструктивні зміни в релігійній мережі Криму. Можна констатувати реальне збільшення кількості релігійних громад мусульман, питомо вага яких серед релігійних організацій АРК збільшилась на 19,17% (1995 р. – 26,33%, 1996 р. – 27,78%, 1997 р. – 30,53%, 1998 р. – 29%, 1999 р. – 45,5% від загальної кількості релігійних громад регіону) [36, с.452]. Коштом Всесвітньої організації ісламської молоді збудована мечеть у с.Піонерському, відреставрована мечеть у м. Сімферополі. За підтримкою Об'єднаних Арабських Еміратів збудовані мечеті в с.Зуя та у Джанкої [1, с.29].

У Криму добродійними справами опікуються різні ісламські фонди. Так, у вересні 1998 р. фонд “Арраїд” організував у Бахчисараї оздоровчий пункт, який обслуговує 300 родин без урахування релігійної належності, такою ж діяльністю займається організація “Ахрад” у Сімферополі [28, с.29].

Сучасний етап, який охоплює 1999-2003 рр., можна визначити як третій етап реісламізації Криму. Етнополітична та етноконфесійна ситуації в АРК ускладнилися новим параметром уявної конфліктності між ісламом і православ'ям, який раніше в політичній боротьбі майже не використовувався, подіями в США, антитерористичною кампанією, протиставленням ісламського світу християнській цивілізації, мусуванням у ЗМІ проблеми загрози ісламського екстремізму в Криму.

Уже в липні 2000 р., після зустрічі М.Джемільова з головою УПЦ КІ Філаретом, на якій обидві сторони висловили критичне відношення до дій архієпископа Лазаря (УПЦ МП), відносини у міжконфесійній раді різко погіршились. Каналами Кримського інформаційного агентства (КІА) була розповсюджена заява ДУМК, в якій муфтії Криму виступив проти масового розповсюдження християнської символіки в Криму, “деструктивної позиції керівництва АРК” [13, с.3]. 25 липня 2000 р. загальний збір священнослужителів Сімферопольської і Кримської єпархії відповів на заяву ДУМК. Лазар заявив: “Керівництво Муфтіяту могло б висунути свої претензії на обговорення Ради” [10, с.3]. Представник кримської єпархії підкреслив: “Хрест – це символ спасіння, ми не заважаємо встановлювати свою символіку на півострові та будувати мечеті”. Однак позиція ДУМК була суперечливою: “...те, що ми припинили своє членство в міжконфесійній раді, зроблено для того, щоб нас почули” [12, с.3].

Ці події викликали серйозний дисонанс в етнорелігійному середовищі Криму, конфліктогенний заряд набирав свої оберти. Кульмінацією конфлікту став демонтаж православного хреста на пагорбі над с. Морське 25 жовтня 2000 р. через чотири години після його встановлення. А 1 листопада в с. Кіровське знятий та вкрадений православний хрест, який був встановлений на місці майбутнього будівництва храму Св. Амвросія Оптинського. Повалено православні хрести в Інкермані [11, с. 4]. Тут же було знищено кілька пам'ятників на мусульманському цвинтарі, здійснено акт вандалізму щодо пам'ятного знака жертвам депортації біля залізничного вокзалу [8, с. 3]. Тільки за 2000 р. у Криму було знищено 4 голгофських хрести і під загрозою знищення опинився хрест на Кабаньому перевалі в Байдарській низині [14, с. 2].

Демонтаж хрестів викликав вибух емоцій та резонанс міркувань із приводу виправдання дій сторін, їх коректності у правовому аспекті. У намаганні розв'язати конфліктну ситуацію було прийнято рішення залишити вже встановлені хрести в Євпаторії, Феодосії, Саках, Мазанці, а хрест у с. Морському встановити менших розмірів на схилі тієї гори, де знаходиться християнське кладовище. Отже, на рівні компромісу все ж вдалося владнати цей локальний конфлікт, однак про стабільність говорити було б зарано. 25 липня 2001 р. меджлісівські активісти на чолі з І. Умеровим та Е. Аблаєвим штурмують бахчисарайський Свято-Успенський монастир, використовуючи момент призупинення дії постанови Ради Міністрів від 25 квітня 2000 р. про повернення у власність Сімферопольської і Кримської єпархії братських корпусів монастиря [9, с. 4].

Отже, через конфлікти, які нерідко цілеспрямовано прив'язуються до протиріч віросповідання, на півострові складається міжрелігійна напруга. Цієї ж думки дотримується В. Маліборський, голова Комітету у справах релігій при Раді Міністрів АРК [2, с. 46-47]. У цей період потенційно вибухонебезпечна ісламська ідея, яка була спочатку периферійною в русі кримських татар, стає однією з домінуючих.

Заслуговує на згадку і вплив ісламського світу. Крим досі перебуває в зоні стратегічних інтересів Туреччини. На даному етапі підвищується увага Туреччини до мусульман Криму. Це пояснюється тим, що в Туреччині мешкає 5 млн. кримських татар, деякі з них обіймають впливові посади в державному, військовому апаратах, плани та інтереси Туреччини щодо Криму підтримують впливові кола кримськотатарської діаспори в США. Як наслідок, Туреччина вбачає у допомозі кримським татарам важливий напрям своєї зовнішньої політики.

Разом із тим, П. Феценко вважає, що "мусульманський рух у Кри-

му не становить будь-якої загрози стабільності, у Криму немає власних проявів ісламського фундаменталізму та ваххабізму заради якоїсь політичної дії” [45, с.393-394]. Безперечно, міжнародна допомога має й позитивне значення. Так, представники Міжнародної корпорації розвитку (МКР) через своє кримське відділення здійснили серед мусульманського населення АРК низку довготривалих економічних проєктів [44, с.21]. У березні 2000 р. хадж здійснили близько 100 мусульман із Криму. В 2002 р. у дар шести школам із кримськотатарською мовою навчання посол Ірану Ахмед Сади Бомаба передав комп’ютери та оргтехніку на суму 300 тис. грн. [21, с.6]. Помітною є тенденція до зростання мережі релігійних громад мусульман у цей період: у 1999 р. кількість громад у складі ДУМК становила 206 (крім того, 23 знаходилися поза реєстрацією), у 2000 р. – 222 (плюс 45 поза реєстрацією), у 2001р. – уже 293 громади, у 2002 р. – 315 [29, с.303], у 2003 р. – 329 (плюс 29 поза реєстрацією) [3, с.38].

Однак загалом Муфтіят Криму опинився в досить делікатній ситуації: з одного боку, він не проти, щоб заможні араби будували мечеті в Криму, а з іншого, – він налаштований на несприйняття ортодоксальних течій ісламу.

Отже, процеси репатріації кримських татар на історичну батьківщину та відродження ісламу в Криму на початку 90-х рр. протікали досить толерантно. Іслам у Криму виступив як потужний фактор етнічної консолідації. Категорична позиція української влади щодо проникнення радикальних ідей ваххабізму в АРК призвела до прагнення мусульманських лідерів півострова активно протидіяти насадженню ісламістської ідеології у регіоні. Поряд з тим, спостерігається процес активізації зовнішньополітичних контактів кримських татар із країнами ісламського світу, які фінансують будівництво мечетей на півострові, запрошують на навчання кримськотатарську молодь, спонсорують хадж до Мекки. Найбільше занепокоєння викликає втручання політики в релігійне життя кримських татар та зворотний процес ісламізації політичного проводу мусульман.

Перспективним напрямком подальшого вивчення цієї проблематики є наукові дослідження міждисциплінарного плану. На часі створення науково-дослідного спеціалізованого центру або підрозділу, який би аналізував ситуацію у мусульманському середовищі АРК у контексті загального розвитку релігійної ситуації на півострові. Поза належною увагою залишається також налагодження контактів України з аналогічними центрами країн Європи.

Гранат Ю.С. Особливості процесу відродження ісламу в Автономній Республіці Крим (1991-2003 рр.)

1. У Державному Комітеті у справах релігій. Інформаційний звіт Держкому за 1999 р про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ – 2000. – № 3. – С.24-30.
2. У Державному Комітеті у справах релігій. Офіційний вісник. Про закон, конфлікти, тенденції та експансію // Людина і світ. – 2001. – № 10. – С.43-49.
3. У Державному Комітеті у справах релігій. Офіційний вісник // Людина і світ. – 2003 – №1. – С.31-38.
4. Хроніки сучасної України: 1993-1994. – К: Основні цінності, 2001. – Т.1. 160 с.
5. Чумак В. Кримська карта // Політика і час. – 1994. – № 9 – С.42-48.
6. Швец А. Релігії на карті Крима // Таврические ведомости. – 1993. – 26 ноября
7. Вольвач В. Шляхи інтеграції кримських татар в українське суспільство // Флот України. – 1997. – 15 лютого.
8. Івченко В. Хрест і півмісяць над Кримом // Сільські вісті. – 2000. – 28 листопада.
9. Кожух Ю. В разгар курортного сезону // Флаг Родины. – 2001. – 4 сентября.
10. Маркелов О. Архиепископ Симферопольский и Крымский Лазарь // Крымское время. – 2000. – 20 сентября.
11. Машенко А. Балканский синдром // Крымское время. – 2001. – 28 августа.
12. Межконфессиональный конфликт в Крыму набирает обороты // Крымское время. – 2000. – 19 июля.
13. Неживой А. Нас стабкняюк лбами // Крымское время. – 2000. – 13 июля.
14. Нестеров Н. Крестокрушители // Слава Севастополя. – 2001. – 21 февраля.
15. Рост численности крымских татар в Крыму наиболее высок // Голос Крима. – 2003. – 17 января.
16. Семена Н. Муусльмане Крима оскорблены действиями УПЦ МП // Украина и мир сегодня. – 2000. – №3. – С.2.
17. Сидоров Н. Взойдет ли над Крымом луна ислама? // Флаг Родины. – 1995. – 14 июня.
18. С места происшествия. – 1998. – 26 марта – 2 апреля.
19. Терехов В. Как людей поссорили ...крестом // Крымское время. 2000. – 4 ноября.
20. Усеинова Г. Ислам – религия прощения, мира и добра // Голос Крима. 1995. – 19 мая.
21. Усеинова Г. Подарок государства исламской республики Иран крымско-татарским школам // Голос Крима – 2002 – 11 января.
22. Аметов Р. Тернистый шлях додому // Віче. – 1998. – № 9. – С.100-106.
23. Васьковський В. Офіційний вісник Духовної освіти в Україні: проблеми і напрямки розвитку // Людина і світ. – 1998. – № 10. – С.28-29.
24. Григорьянц В. О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму // Персонал. – 2001. – № 2. – С.15-17.
25. Григорьянц В. О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму // Персонал. – 2001. – № 3. – С.15-19.
26. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К: ІНТЕЛ, 1994. 208 с.
27. Заставний Ф. Д. Населення України. Львів: МП "Край". Товариство української мови ім. Т. Шевченка "Просвіта", 1993. – 224 с.
28. Кирюшко М. Іслам у житті кримських татар // Людина і світ – 2001. – № 1. С.26-29.
29. Кирюшко М. Іслам у системі чинників національної інтеграції кримско-татарського народу // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років. Збірник К. 2002. С.284-318

30. Климов В. Ислам у політичному контексті // Політика і час. – 1994. № 8. – С. 58-67.
31. Котигоренко В. Етнічний конфлікт. Наукове і політичне бачення // Нова політика. 2001. № 5. С. 47-50.
32. Краткая хроника деятельности Меджлиса крымскотатарского народа. Симферополь, 1996. 137 с.
33. Крымские татары: возвращение, обустройство, адаптация. Симферополь, 1995. 152 с.
34. Курас І. В. Етнополітика. Історія і сучасність. К.: ІППЕНД, 1999. 656 с.
35. Народы и религии мира: Энциклопедия. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 928 с.
36. Павлов С., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. – К.: Артк, 1998. 504 с.
37. Половская Л.Р. Восток. XX век. Взгляд из России // Ислам в СНГ. М., 1998. 243 с.
38. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис. К., 2000. 446 с.
39. Релігія і політика в сучасній Україні. К., 2000. - 272 с.
40. Рибачук М.Ф., Уткін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. К.: Асоціація "Україна", 1995. 208 с.
41. Сміг А. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 223 с.
42. Сирияния поширення толерантності у поліетнічному суспільстві. К.: Фонд "Європа ХХІ", 2002. 312 с.
43. Стоцький Я. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988-1998 рр.). Тернопіль, 1999. 120 с.
44. Ткач С. Ісламська економіка: виклик сучасності // Людина і світ. 2000. №3. С. 21-24.
45. Фещенко П. Геополітичне тло релігійних процесів в Україні // Історія релігій в Україні (праці Х Міжнародної наукової конференції). Львів, 2000. 16-19 травня. С. 388-394
46. Червошпа С. Іслам у Криму: історія і сучасність // Людина і світ. 1998. №3. С. 2-10.
47. Якемчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. 1997. № 10. С. 27-36.
48. Бахревский Е. После возвращения // <http://www.moscow-crimea.ru/history/narod/islam.html>.
49. 28 мая в Симферополе состоялась религиозная конференция "Культура ислама", приуроченная к празднованию дня рождения Пророка Мухаммеда // <http://www.crimea.ru/news.one.htm>.
50. Полянский А.П. Крымские татары: возможен ли конфликт на полуострове? // <http://search.rambler.n/news.maint.2.php>.

The article deals with the analysis of the main aspects of the islam revival process in Autonomy Republic of Crimea for 1991 – 2003, a line of practical recommendations to an establishment of dialogue between religious communities in АРК, the periods of this process, dynamics of changes in structure of the religious organizations of moslems and their position for the period 1991 – 2003, opens a place and a role of the islamic factor in development of attitudes between religious communities in the region.